

## **Розділ І АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ**

**О. В. Сминтина**

### **ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІ ЛАНДШАФТИ ТА ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВИХ РАМОК ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНІХ КУЛЬТУР : 2. Ландшафт як текст**

Соціальні потрясіння перших десятиліть ХХ ст. у специфічних соціокультурних, політичних та культурних умовах західноєвропейського постіндустріального суспільства проявляють себе у постійному пошуку принципово нових форм свідомості, в тому числі й наукової. В ході поступового розвитку та поширення в природничих науках феноменалістської філософії та методології пізнання серед західноєвропейських дослідників поступово утверджується думка про те, що світ слід розглядати виключно через призму свідомості, оскільки він є феноменом письмової культури. На цій підставі постструктуралісти інтерпретують свідомість особистості та оточуючий її світ як суму текстів різноманітного характеру, при чому ця сукупність, на їх думку, й складає світ культури. При цьому сам текст, за висловом М. Епштейна, мислиться "інтертекстуально", як гра свідомих та несвідомих запозичень, цитат, кліше **Ч** Роман Барт, обґрунтовуючи загальну теорію тексту, особливо накреслює на багатовимірності тексту як "простору, де сполучаються і сперечаються друг з другом різноманітні види письма, жоден з яких не є вихідним, текст витканий з цитат, що відсилають до тисяч культурних джерел"<sup>2</sup>.

Подекуди текст переростає у гіпертекст, тобто текст особливого роду, який є "стерильним продуктом, створеним в критичній лабораторії за методом розщеплення літератури на складові та видалення "історичності", "біографічності", "культурності", "емоціональності", "філософічності" як шкідливих, неорганічних домішок до тексту"<sup>3</sup>. Гіпертекст постає подобою штучного розуму, комп'ютерного банку даних, "текстуальної машини", "лабіринту значень"<sup>4</sup>. Жак Дерида, один з провідних теоретиків постструктуралізму, доводить, що весь

світ слід сприймати як нескінченний, безкрайї текст, як "космічну бібліотеку" (за термінологією Вінсента Лейча) або як словник чи енциклопедію, за Умберто Еко<sup>5</sup>.

Процес пізнання людиною самої себе та свого оточення розглядається представниками цього напрямку як читання текстів такого роду. Читання в їх очах перестає бути простим споживанням продукту (тексту), набуваючи значення перформанції, тобто акту перетворюючої діяльності. Жак Дерида у своєму "Листі до японського друга" пропонує для позначення процесу пізнання такого роду використовувати термін "деконструкція", під якою він розуміє розбирання споруди, артефакту, яка здійснюється з метою встановити структуру, за його висловом, "нервову систему або скелет" об'єкту, що вивчається<sup>6</sup>. Деконструкція не є критикою, як не є вона й аналізом чи взагалі методом; це "художня транскрипція", яка створюється на підставі даних естетики, мистецтва, гуманітарних наук, це "метафорична етимологія філософських понять"<sup>7</sup>. Епіцентром теорії деконструкції часто вважається проблема дисконтинуальності, відсутності першосмислу: замість "трансцендентального значущого" тут як значущі пропонуються різноманітні "естетичні" ракурси — бажання (Ж. Делез, Ф. Гваттарі), лібідозні пульсації (Ж. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар), спокуси (Ж. Бодрійар), відрази (Ю. Кристева) тощо<sup>8</sup>.

Оскільки йдеться про деконструкцію текстів, Ж. Дерида, Ж. Де-лез, М. Фуко, Р. Барт та інші постмодерністи та постструктуралісти вважають доцільним активно використовувати в ході процесу пізнання такого роду засоби літератури, причому переважно художньої. Мішель Фуко у серії робіт 1961-1969 рр. ("Історія безумства у класичну епоху", "Слова і речі", "Археологія знання") обстоює ідею дискурсу в постмодерністському пізнанні. Дискурс (discours) він розуміє як сукупність кодів, що складається з суто індивідуальних за характером висловлювань; на його думку, дискурс є не механістичною сукупністю знаків, а їх своєрідною похідною, або функцією. На думку М. Фуко, дискурсивна формація є полем, в якому всі тексти детермінуються специфічним набором правил, що не пов'язані з індивідом або з історією ідей в традиційному сенсі, а мають безпосереднє відношення до загальної моделі мислення, що панує в суспільстві; при цьому в рамках певного проміжку часу в суспільстві може існувати більш ніж одна дискурсивна формація<sup>9</sup>. Плюралістичність дискурсів та багатоваріантність їх декодування визнає й Жан Бодрійар, який базовими вважає економічні, психоаналітичні та лінгвістичні варіанти дискурсів. Відносини між різними дискурсами як між окремими частками проблеми аналізує, за Річардом Рорті, герменевтика<sup>10</sup>.

В даному контексті йдеться не про саме загальне поняття герменевтики, зміст якого, за загальною думкою, є практично неосяжним: в центрі уваги дослідників тексту такого роду герменевтика філософська, яка займається проблемами "інтерпретації" та "розуміння" і виникнення якої пов'язується з іменами В. Шляйєрмахера, В. Ділтєя та Г. Гадамера<sup>11</sup>. Так, зокрема Ганс-Георг Гадамер вважає, що "за своїм первинним визначенням герменевтика — це мистецтво пояснювати й повідомляти нам те, що сказано іншими і що надійшло до нас від попередніх поколінь"<sup>12</sup>. На його думку, універсальне завдання її виникає з того, що люди поступово втрачає взаєморозуміння як в синхронному, так і в діахронічному вимірах, відтак, на порядок денний стає необхідність пошуку порозуміння між ними. Сам він в пошуках такого порозуміння пропонує відштовхуватися від витворів мистецтва, а в ході аргументації своїх висновків залучає, зокрема, доробки естетичної теорії ландшафту<sup>13</sup>. Відтак вже в середині 60-х років закладаються підвалини містка між інтерпретацією ландшафту як тексту та тлумаченням ландшафту як образу.

Близької точки зору дотримуються й представники наступної генерації розробників теорії герменевтики. Так, її теоретик в галузі соціальних наук Поль Рікер вважає, що герменевтику слід розуміти як "теорію операцій розуміння в їх співвідношенні з інтерпретацією текстів... Слово "герменевтика" означає ні що інше як послідовне здійснення інтерпретації"<sup>14</sup>.

Акцент на проблемах дискурсивності дає життя нескінченній множині оригінальних понять, які вводяться до наукового обігу; Н. Ма-ньковська інвентаризує лише ті, що можна знайти у Ж. Дериди: "слід, розсіювання, подряпина, грамма, вуаль, додаток, шеплення, гібрид, контрабанда та ін.". Концептуального значення в дослідженнях такого роду набуває звернення до анаграм, чернеток, підписів, конспектів, шрифтів, маргіналій, виносков, створюються численні неологізми, виникають несподівані метафори й символи, причому слова й терміни часто застосовуються поза звичним контекстом<sup>15</sup>.

З кінця 80-х років XX ст. представники цього напрямку все більше уваги приділяють не стільки текстуалізації свідомості людини, скільки її нарративізації, тобто здатності людини описати себе та свій життєвий досвід у вигляді лінгвістичного тексту. Отже, мовна репрезентація результату пізнання стає не менш важливою, ніж сам цей результат. Такий підхід обумовив створення специфічного — інтуїтивно-метафоричного, поетично-багатозначного — понятійного та термінологічного апарату досліджень цього роду.

До середини 80-х років XX ст. спостерігається абсолютне панування лінгвістичних моделей теоретичної рефлексії. При цьому як

пост-структуралістами, так і пост-модерністами досить активно дискутується проблема віддання переваги живому слову, тобто фонетичному письму, або письму традиційному. З іншого боку, ряд дослідників поступово доходить думки про те, що будь-яка ідея чи інформація може бути передана немовними засобами. Зокрема, Фердінан де Сосюр, постулюючи в своєму "Курсі загальної лінгвістики" існування окремої науки про знаки (семіології), ще в 1916 р. до кола її об'єктів включає не лише слова, але й картини, жести, звуки, предмети та все інше, що застосовується у обрядах, етикеті, театральних виставах, тобто нелінгвістичні соціокультурні знаки. В семіологічному контексті оточуюче середовище (ландшафт) може розглядатися як сукупність натуральних та умовних знаків, де межа між знаками мистецького та іншого характеру розмита.

Ця ідея стала своєрідним містком для обґрунтування можливості та навіть доцільності перенесення акцентів від безпосереднього аналізу матеріального простору оточуючого середовища на концептуалізацію шляхів, якими воно може бути репрезентоване у письмовому вигляді, у мистецтві, на карті або у топографічних оглядах<sup>16</sup>. Відтак впроваджується ідея про текст, конкретне вираження якого може бути далеким від літературного. Завдання ж дослідника в такому контексті — прочитати цей текст, зрозуміти послання, яке він містить. При цьому поняття реальності конституюється в ході прочитання тексту як похідне від множини концептуальних схем і текстуальних стратегій, які, в свою чергу, залежать від багатьох факторів та явищ. Серед останніх прихильники постмодерністського способу мислення та наукового пізнання часто називають етнічні, расові, сексуальні орієнтації дослідника, його відношення до власті, особисті позиції й прагнення, тощо<sup>17</sup>.

Одним з перших ландшафт як текст розглядав вікторіанець Джон Раскін, запозичуючи свій метод з теорії біблійних тлумачень. Основною метою його концептуальній монографії "Сучасні художники" (1843) стає прагнення локалізувати ландшафт у більш широкому контексті, ніж дослідження форми та історії стилю, а саме: встановити залежність "найвищого ландшафту" від смиренного підкорення людини великим законам природи<sup>18</sup>.

Фактичними авторами ідеї про можливість читати ландшафт за допомогою порівнянь, метафор, символів виступають літератори, які вводять цей процес до кола складових культурної практики. Численні приклади такого роду читання ландшафту, які вважаються сьогодні класичними, фахівці в галузі екоестетики знаходять в творчості В. Набокова та інших письменників 1930-х — 1950-х рр.<sup>19</sup>. Завдяки їх творчості ми маємо задоволення знайомитися з переважно худож-

німи описами ландшафтів, за допомогою яких, з одного боку, створюються певні стандарти сприйняття природного оточення, та, з іншого, фіксуються унікальні моменти в бутті ландшафтів.

Концепція "прочитання ландшафту" в її сучасному, науковому, розумінні бере свій початок в другій половині 50-х років XX ст. в роботах В. Хоскінса. На його думку, "візуальні свідчення минулого" мають особливу цінність, оскільки вони дозволяють відтворити давні ландшафти в ході спостереження сучасних форм. При цьому дослідженню мають підлягати лише конкретні ландшафти, тобто певні ділянки земної поверхні, а не їх абстрактні типи<sup>20</sup>.

Починаючи з другої половини 60-х років XX ст. можна спостерігати поступове виокремлення певної групи представників постмодерністського та пост-структуралістського напрямків географічної та історичної науки, які головну увагу приділяють процесу сприйняття ландшафту, залишаючи поза увагою проблеми пояснення його специфічних рис та дослідження особливостей їх формування<sup>21</sup>. Найбільш повно цей процес можна спостерігати в роботах adeptів ландшафтної школи в "новій географії", які переносять акценти від аналізу матеріального простору оточуючого середовища на дослідження шляхів, через які ландшафти можуть бути репрезентовані в письмовому вигляді, в мистецтві, на карті тощо<sup>22</sup>.

В контексті застосування наукових доробків представників цього напрямку ландшафтознавства для дослідження давніх ландшафтів особливої уваги заслуговує інтерпретація ландшафту як цілісної знакової системи, основною функцією якої є трансмісія інформації про минуле колективів, що населяли цей ландшафт<sup>23</sup>. При цьому часто підкреслюється інтегруюча функція ландшафту по відношенню до всього послання, яке ми отримуємо від наших предків, оскільки соціальна та функціональна їх діяльність відбувалися не в ізоляції від оточуючого середовища, а у тісній взаємодії з ним<sup>24</sup>.

Слід підкреслити, що важливим кроком у розробці так званого текстового напрямку постмодерністського ландшафтознавства стала концепція ландшафту як культурного образу, наочного засобу репрезентації, структурування та символізування оточення, висунута наприкінці 80-х років XX ст. Д. Костроуовом та С. Деніелсом<sup>25</sup>. На думку цих дослідників та їх послідовників, символічність та пікторіальність ландшафту стає найбільш наочною саме в роботах тих дослідників, які уподібнюють ландшафт тексту, а його інтерпретацію порівнюють з прочитанням цього тексту специфічного жанру<sup>26</sup>.

В зв'язку з цим на початку 90-х років на порядок денний виходить необхідність вироблення та удосконалення засобів прочитання ландшафту. Ряд дослідників вважає можливим читати ландшафт так, ніби

це є книга, щоправда, не пояснюючи, що саме є буквами, а що — розділовими знаками, де у цієї книги обкладинка, а де знаходиться зміст<sup>27</sup>. Підкреслимо, проте, що переважна більшість фахівців в цій галузі ставиться до рішення цієї проблеми більш помірковано, вважаючи за необхідне розробляти методику прочитання ландшафту в "текстах" різного роду, зокрема, в академічній та "високій" літературі, в архітектурі, кінофільмах, живопису та інших видах мистецтва<sup>28</sup>.

Паралельно стає більш чітким й розуміння кінцевої мети прочитання ландшафту як тексту: основним завданням дослідника починає вважатися "екстракція ідей, практик і контекстів, які конституують культуру, що створила ландшафт"<sup>29</sup>.

Поступово розуміння ландшафту як тексту збагачується різноманітними аспектами, підходами та нюансами. Так, вже в другій половині 80-х рр. ХХ ст. дослідники звертають увагу на діяхронічний аспект соціальних знаків, які комбінуються в ландшафті в культурні послання, що мають бути декодовані дослідником. В цей час особливою увагою користуються висновки історичних географів, ландшафтних істориків та ландшафтних археологів про те, що "індивідуальне й культурне значення ландшафтів забезпечується не лише тими, хто їх створює, але й наступними генераціями, що використовують їх"<sup>30</sup>. Відтак стає можливим розглядати ландшафт як культурну спадщину, де реалізується ідентичність соціальних спільнот та етнічних груп.

Отже, теоретичним підґрунтям концептуалізації ландшафту як тексту постає загальні поняття тексту й дискурсу, деконструкції й декодування, знаку й семіології та деякі інші, що виробляються та вживаються в рамках герменевтичних досліджень різного роду. Більшість прихильників цього напрямку розглядає ландшафт як вмістилище послання від предків, а своє завдання вони вбачають в прочитанні цього послання та в його декодуванні (В. Хоскінс, Г. Морфі, С. Де-ніелс, Д. Косгроув та інші). Ідея культурного послання від предків, яке міститься в ландшафті, обумовлює виключну важливість діяхронічного аспекту концептуалізації ландшафту як тексту. При цьому, на відміну від інтерпретації ландшафту як образу, де діяхронія пов'язана із сприймачем, прихильники тлумачення ландшафту як тексту розглядають в еволюції в часі саме послання, де відбиваються, накладаються одне на одне та перетворюються послання багатьох генерацій попередніх мешканців ландшафту. Відтак, особливої важливості набуває функціональний та морально-естетичний аспекти прочитання ландшафту.

### Примітки:

1. Эштитейн М. Н. *Постмодерн в России: литература и теория*. — М., 2000. — С. 3.
2. Барт Р. *Смерть автора* // *Постмодерн в философии, науке, культуре: хрестоматия*. — Харьков, 2000. — С. 205.
3. Эштитейн М.Н. *Указ. соч.* — С. 19.
4. Маньковская Н. Б. *Эстетика постмодернизма*. — С.-Пб., 2000. — С. 21-22.
5. Ильин И. П. *Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм*. — М., 1996. — С. 10-50.
6. Деррида Ж. *Письмо японскому другу* // *Вопросы философии*. — 1992. — № 4. — С. 53-57.
7. Рюс Ж. *Поступ сучасних ідей*. — К., 1998. — С. 238; Маньковская Н. Б. *Указ. соч.* — С. 16.
8. Маньковская Н. Б. *Указ. соч.*, С. 329; Рюс Ж. *Вказ. пр.* — С. 238-242.
9. Foucault M. *L'Archéologie du Savoir*. — Paris, 1969. — P. 28; Cornell P. *Poststructuralism and "archaeology": Michel Foucault and Jacques Derrida* // *Philosophy and Archaeological Practice. Perspectives for 21st century*. — Goteborg, 2000. — P.174-175.
10. Рорти Р. *Философия и зеркало культуры!* // *Постмодерн в философии, науке, культуре: Хрестоматия*. — Харьков, 2000. — С. 161.
11. ^ливайко Д. *Вступне слово упорядника* // Гадамер Г. Г. *Герменевтика і поетика: Вибрані твори*. — К., 2001. — С. 5.
12. Гадамер Г. Г. *Герменевтика і поетика: Вибрані твори*. — К., 2001. — С. 10.
13. Там же. — С. 9.
14. Рикер П. *Герменевтика и метод социальных наук* // *Постмодерн в философии, науке, культуре: Хрестоматия*. — Харьков, 2000. — С. 228.
15. Маньковская Н. Б., *Указ. соч.* — С. 21.
16. McDowell L. *The transformation of cultural geography* // *Human Geography: society, space and social science*. — Basingstoke, 1994. — P.162.
17. Эштитейн М. Н. *Указ. соч.* — С. 3.
18. Cosgrove D. *John Ruskin and the geographical imagination* // *Geographical Review*. — 1979. — Vol. 69. — P. 43-62.
19. Маньковская Н. Б. *Вказ. пр.* — С. 274.
20. Hoskins W. G. *Local History in England*. — London, 1959. — 196p.
21. Muir R. *The New Reading the Landscape: fieldwork in landscape history*. — Exeter, 2000. — P. 4, 9.
22. McDowell L. *Op. cit.* — P.162.
23. Morphy H. *Landscape and the reproduction of the ancestral past* // *The Anthropology of Landscape: perspectives on place and space*. — Oxford, 1996. — P. 186.
24. Fairclough G. *Protecting time and space: understanding historical landscape for conservation in England* // *The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape*. — London, 1999. — P.120.
25. Daniels S., Cosgrove D. *Introduction: iconography and landscape* // *The Iconography of Landscape*. — Cambridge, 1988. — P.1.

26. Meining D. W. *The beholding eye. Ten versions of the same scale* // *The Interpretation of Ordinary Landscapes: geographical essays*. —Oxford, 1979. —P. 33-47; Duncan J. S. *Individual action and political power: a structuration of geography* // *The Future of Geography*. —London, 1985. —P. 174-189.
27. Duncan J. *The City as Text: the politics of landscape interpretation in the Kandyan Kingdom*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 229 p.
28. Aiken S., Zonn L. E., Weir D. *Sex: representation of gender and environment relations in Peter Weir's "Picnic at Hanging Rock and Gallipoli"* // *Environment and Planning D: Society and Space*. — 1993. — Vol. 11. —P. 192-212.
29. Ley D. *Cultural /humanistic geography* // *Progress in Human Geography*. —1985. — Vol. 9. —P. 419; Fullagar R., Head L. *Exploring the prehistory of hunter-gatherer attachment to place: an example from the Keep River area, Northern Territory, Australia* // *The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape*. — London, 1999. —P. 323.
30. Baker A. R. H. *Historical geography and the study of the European rural landscape* // *Geografiska Annaler*. — 1988. — Vol. 70B. —P. 12-13.